

Оксана Жук  
(м. Луцьк)

### ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНІ ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ ГАЛИЧИНИ (ЧЕРВОНОЇ РУСІ) В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

*У статті здійснено визначення чисельності та аналіз історичних типів сільських і міських поселень Галичини (Червоної Русі) у складі Польщі до Люблінської унії.*

*Підкреслено, що найголовнішою особливістю поселень Червоної Русі був досить високий відсоток королівської (державної) власності на них. Для поселень Червоної Русі середини XVI ст. був характерний перехід деяких із них у приватне володіння.*

**Ключові слова:** Галичина, староство, королівський маєток, місто, шляхетське село, духовне село.

**Постановка проблеми.** Сучасний розвиток та розміщення міських поселень, їх людність та функціональні типи значною мірою зумовлені їх генезисом, особливостями функціонування в різні історичні періоди. З огляду на це актуальним є дослідження історичних типів поселень на українських землях у різні періоди.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Польський дослідник українських земель у складі Польщі протягом XVI-XVII ст. Олександр Яблоновський розглядав чисельність та розлогість поселень королівських маєтків Червоної Русі в половині XVI ст. разом із суміжними з ними шляхетськими, землянськими та духовними поселеннями. При цьому основним джерелознавчим документом йому слугувала Люстрація королівських староств 1565 року [1].

М. Грушевський при описі українських земель у складі Польщі порушував питання їхнього економічного життя, уведення селянської реформи – Устави на волоки, оподаткування селян і магдебурзького права міст, а також характеристики населення сіл і міст [2, 3]. Дослідження Львівської Русі першої половини XVI ст. здійснював І. Крип'якевич [4]. Побіжно порушували цю тему сучасні українські історики Н. Яковенко та М. Крикун [5, 6].

Загалом же цілеспрямовані дослідження історичних типів поселень XVI ст. українськими істориками не проводилися.

**Завданням** нашої публікації є визначення чисельності та аналіз різних типів сільських і міських поселень Галичини залежно від їх належності власникам.

Поселення українських земель Галичини, яка задовго до 1569 року увійшла до складу Польщі, мали свої певні особливості, викликані їх історичним розвитком і географічним розташуванням. Так, Галичина, подібно до Волині, не переривала свого історичного розвитку з часів Давньої Русі.

З 1387 р., закріпившись на Галичині, Польща утворила там Руське воеводство, яке в XVI ст. ділилося на чотири землі: галицьку, львівську, перемишльську й санокську. Кожна з цих земель ділилася на повіти. Водночас Галичина разом із давніми волинськими землями – белзькою та холмською, любомльським і ратнівським староствами, які перебували в складі Польщі від кінця XIV ст., – творили Русь Червону – відвойований Польщею та Угорщиною руський спадок від Галицько-Волинської держави Романовичів [1, с. 409, 413, 419].

Королівські маєтки в Червоній Русі адміністративно були об'єднані в староства або повіти. Господарські об'єднання цілого староства або його частин складала ключі. Меншими адміністративно-господарськими об'єднаннями для всіх типів володінь, включаючи королівські, шляхетські, землянські й духовні, були волості, добра й держави.

Отже, у Перемишльській землі в однойменному старостві нараховувалося 31 село королівське, п'ять сіл шляхетських, два села духовних і два міста – Перемишль і Мостиськ. Поза межами староства в Ойському й Устрицькому ключах ще було 24 королівських села, сім шляхетських сіл і два міста – Вишня та В'ярже. Таким чином, у Перемишльській землі всього було 69 сіл і чотири міста [1, с. 448-451].

Ще в трьох окремих староствах – Лезайському, Крешовському і Замешському – було 24 королівських села та одне місто Тарногород, закладене в 1567 році старостою Станіславом Тарновським [1, с. 451-453].

У Самбірському старостві нараховано 92 села королівських, 36 шляхетських і два духовних, тобто всього 130 сіл і три міста – Старий і Новий Самбір та місто Стара Соль. Особливістю п'яти королівських сіл було те, що в адміністративно-господарському плані вони входили до Сольської соляної жупи [1, с. 453-454].

Окрема волость Озімінська з 20 сіл, які входили до Дрогобицької та Котовської соляних жуп, королем Сигізмундом Августом була віддана в 1565 році панові Станіславу Гербуртові, каштеляну львівському й жупникові землі руської [1, с. 455].

У Дрогобицькому старостві разом з містом Дрогобичем було 15 королівських сіл, 26 – землянських та одне духовне, усього – 42 села [1, с. 456].

В Стрийському старостві було 21 село королівське, 35 – землянських і одне духовне, всього – 57 сіл та одне місто Стрий [1, с. 457].

У Санокському старостві всього було 51 село, з них 11 шляхетських, а інші 40 королівські, а також два міста. Важливою особливістю цього староства було те, що в ньому ще було також 8 новоосаджених на 1565 рік сіл [1, с. 458-459].

Одним із найбільших староств королівських маєтків було Львівське, яке розпалося на окремі староства й держави – орендовані села й волості. У трьох ключах власне Львівського староства нараховувалося 55 королівських сіл і три міста: Львів, Глиняни та Щирець, а також духовна волость Жашківська та шляхетська волость Куликова. А з урахуванням інших добр, староств і держав кількість королівських сіл у Львівському старостві зростає до 82 й додалося ще два міста (шляхетське – Миколаїв і королівське Сольний Городок). Відзначено також, що останнім часом сім сіл і містечко Бобрка відійшли в приватні руки [1, с. 459-463].

У Яворівському старостві разом було 12 королівських сіл, у Кам'янецькому – шість сіл і два міста – Кам'янка Струмилова й Добротвір [1, с. 463-464].

У Жидачівському та Долинському староствах було відповідно по 16 і 18 сіл та міста Жидачів і Долина. При цьому з 18 долинських сіл п'ять сіл було шляхетськими, а 13 – королівськими [1, с. 464-465].

У Болехівській волості було сім сіл королівських, а в Галицькому старостві – всього 13 сіл, з яких 6 землянських і місто Галич. Уся Калуська волость складалася з 14 королівських, три землянських села разом із містом Калушем були віддані Сигізмундом Августом гетьману Миколі Сенявському [1, с. 466-468].

У Рогатинському, Коломийському та Снятинському староствах було всього 23 королівських села і сім містечок та три села землянських, а також 10 відібраних сіл та одне відібране місто [1, с. 468-470].

У Тербовлянському старостві, крім восьми королівських, двох землянських сіл і міста Тербовлі, ще було три окремі села королівські в держанні (оренді) землян. У цих селах (Целеїв, Самолосковці і Постоловці) за люстрацією 1565 року проживало 43 тяглих і 38 вільних селян [1, с. 471-472].

У Холмському, Любомльському та Грубешівському староствах, крім трьох столичних міст, було 56 королівських і 14 шляхетських сіл [1, с. 472-478]. Красноставське староство мало 16 королівських і три шляхетських села. При цьому зі 182 ланів (дворищ) королівських сіл 27 ланів були пустими, а з 40 ланів у трьох селах Тарногородської держави пустували дев'ять ланів [1, с. 478].

У староствах Белзькому, Тишовецькому, Лубачівському, Грабовецькому й Городельському разом нараховувалося сім міст і 73 села, з яких 62 села були

королівськими, вісім – шляхетськими, одне – духовне, а два відійшли в приватні руки [1, с. 479-483]. І в Бузькому старостві, крім міста Бузька, було 31 королівське та 12 шляхетських сіл, а поряд лежала ціла шляхетська волость Олеська з містом Бродами.

Отже, у перерахованих королівських староствах Червоної Русі, за наведеними вище підрахунками, було всього 826 сіл і 46 міст. Із загальної кількості сіл цього переліку 626 сіл (76 %) були королівськими, 194 (23%) – шляхетськими й землянськими, а ще шість сіл (1%) – духовними.

Виходячи з того, що на час люстрації 1565 року 20 сіл Озімінської волості та 17 сіл Калуської, разом із містом Калушем, і ще 19 сіл і два міста були щойно передані в приватні руки, можна допустити, що всі некоролівські поселення в королівських староствах у більш ранні часи належали до королівського домену й аналогічним чином перейшли до нових власників.

Такої ж думки дотримується й професор Наталя Яковенко, указуючи, що до 1430 р. територія колишнього Галицького князівства була персональною власністю королівського трону – як домен спершу Казимира Великого та його онуки Ядвіги, а далі її чоловіка та спадкоємця, короля Владислава Ягайла. Той, щоправда, Єдлинським привілеєм 1430 р. поклав початок переведенню руських теренів із доменіального підпорядкування на загальний статус, зрівняний із рештою земель Польського королівства, проте остаточно це завершив уже його син, король Владислав III, у 1434 р., коли згаданий привілей набув реальної чинності як для Галичини, так і для Західного Поділля [5, с. 113].

Доти на руських землях іще зберігалися суттєві відмінності, що нагадували про форми суспільного побуту княжої доби (згодом період 1434-1435 рр. окреслювали як час "руського права"). І якщо польська шляхта вже в останній третині XIV ст. домоглася від королівської влади визнання повного права власності на свої маєтки – із супутнім розповсюдженням локального шляхетського самоврядування й виборного судочинства, то "бояри-рицарі" Русі вважалися й надалі особистими "слугами" короля. Це накладало на їхні землеволодіння суттєві обмеження. Зокрема, під загрозою конфіскації маєтку вони були зобов'язані мешкати у власних селах, особисто виконуючи кінну службу на виклик короля, а коли маєток був більшим – ще й виставляючи на кожний військовий похід певну кількість озброєних козаків. На них було покладено роботи з ремонту й укріплення замків та направи мостів, а подеколи – сплату певних натуральних податків (вівсяної данини збіжжям).

Однак із початку XV ст. з ініціативи королівського двору ці родючі землі, що потребували заселення й водночас захисту, починають роздавати в ленне володіння (тобто з умовою виконання спадкової військової служби) дрібній шляхті з Мазовії, Малої Польщі, Силезії тощо. Водночас на ленних маєтках осідають вояки-ветерани найманих королівських загонів – німці, чехи, угорці, румуни. Селян-підданих хронічно не вистачало, і перед рицарем, який отримував землю, ставили завдання "скликати людей, звідки може". Тому разом зі шляхтою на Русь простував і селянський іноетнічний елемент, приваблений поселенськими пільгами [5, с. 114-115].

Територіально королівські маєтки становили тільки 36 % від загального обширу земель і повітів Червоної Русі [1, с. 486]. Отже, чисельність духовних і приватних сіл була досить великою. Велика власність шляхетська й панська займала перше місце після латифундій королівських, зокрема: у Перемишльській землі – 478 сіл, у Санокській – 304 села, у Львівській – 280, у Галицькій – 218 сіл. У Холмській і Белзькій землях велика шляхетська власність не була такою значною – відповідно 123 і 33 села, оскільки тут переважала середня та дрібна власність [1, с. 507-515].

Таким чином, загальна чисельність сільських населених пунктів Червоної Русі у володінні магнатів складала близько 1436 сіл. Разом із володіннями короля (626 сіл) це складало 2062 села. Католицька церква в її організаціях (біскупствах, капітулах, кляшторах і пробоствах) володіла 84 селами, двома містами та ще декількома ланами в різних селах і містах. Православна церква володіла маєтностями, наданими в давні часи княжатами руськими. А володарі Польщі, починаючи з короля

Казимира Великого, підтвердили надання православною шляхтою своїй церкві 49 сіл [1, с. 498-506].

Тому, імовірно, що разом із духовними селами й поселеннями, які належали дрібним і середнім власникам, у загальному в Червоній Русі було 2300-2400 сіл і близько 50 міст. І цілком можливо, що тут було навіть дещо більше сіл, ніж у Волинській землі.

Головне місто Галичини й усієї Червоної Русі Львів було найпотужнішим торгово-ремісничим центром краю. Ще від 1356 року воно користувалося магдебурзьким правом і вже в XV ст. мало розгалужену цехову організацію ремісників [4, с. 16, 26]. Щоправда, першість у торгово-ремісничому житті міста належала іноземцям, головним чином німцям і полякам та іншим народам римо-католицької віри. Місцеве русинське ремісниче населення, яке представляло грецьку або православну церкву, мало певні обмеження в життєдіяльності міста [7, с. 31; 1, с. 295]. Можливо, саме тому значна частина ремісників-русинів та православних священиків упродовж першої половини XVI ст. мала свої городи в місті перед Галицькою брамою і на Заріччі [4, с. 137-141, 158-159, 280-281].

Інвентарний опис 1546 року подає інформацію про львівські підміські села Замарстинів і Волицю з Поріччям, які перебували в державній власності й передавалися в оренду приватним особам. Зокрема, у селі Замарстинів нараховувалося 34 селянських родини. Із них 18 селян були тяглими (сиділи на ланах), а 16 – городники. Із тяглих, хто мав на півлану землі та мав луки, то платив чиншовий податок 24 гроші. Хто ж мав землі в два рази меншу ділянку або не мав лук, той платив чиншу 12 грошів. Городники платили чинш залежно від розміру їхнього городу від чотирьох до 15-ти грошів і мали йти на толоку, коли їх попросять, на панських харчах. Та ще раз у рік усі категорії селян давали по 2 курки. У Волиці й Поріччі проживало 36 селянських родин. Ці селяни платили чиншу по 15 грошів, давали по дві курки на рік і відбували панщину на панських харчах. У цих селах діяло три млини [7, с. 33-34]. У Замарстинівському господарському дворі був збудований дім із житловими кімнатами, коморою й сіньми, а також пекарня, кухня, три комори, льохи, стайні для 42 коней та обора з хлівами для корів і телят, чотири свинарники, псарня, курник, волівня для 30 волів, стодола з двором і током. У дворі також були саджавки й альтанка з садом [7, с. 34-35].

Галичина, що переживала впродовж усього XV ст. засилля німецьких колоній у давніх руських містах і польський наплив на сільські маєтки руської шляхти, а разом – сильний католицький натиск на одвічну православну віру, на переломі XV-XVI ст. починає наново відроджувати своє руське життя [4, с. 1-3].

Ренесанс вплинув і на її економічний розвиток, у якому сільське господарство все ще переважало над міським ремеслом. Розвиток рільництва, скотарства та лісових промислів сприяли росту чисельності населення Галичини та осаді нових поселень [1, с. 418]. Важливе місце тут зайняло солевидобування, на основі якого навіть сформувалися окремі адміністративно-господарські об'єднання солевидобувних поселень – соляні жупи.

**Висновки.** Отже, характерною особливістю поселень Червоної Русі середини XVI ст. був дещо активніший перехід деяких із них у приватне володіння, зокрема й роздача їх королем Сигізмундом Августом за вислугу державним високопосадовцям. Відзначено наявність, хоча й зовсім невеликої кількості, новоосаджених сіл та пустих дворощ. Проте чи не найголовнішою особливістю поселень Червоної Русі був досить високий процент королівської (державної) власності на них – 36% сіл і понад 80% міст, та на княжо-панській Волині державна власність серед загальної кількості населених пунктів у 1565 році була менше 5%.

### Список використаних джерел та літератури

1. *Pisma Aleksandra Jablonowskiego*. – Т. IV. *Wołyń, Podole i Rus Czerwona*. – Warszawa, 1911.
2. Грушевський М.С. *Історія України-Руси [Текст] : в 11-ти т. 12 кн.* / Михайло Сергійович Грушевський / М.С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). Т.5 : *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків – 1994*. – 660 с. – Б ц.;
3. Грушевський М.С. *Історія України-Руси [Текст] : в 11-ти т. 12 кн.* / Михайло Сергійович Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України); Т.6 : *Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII віків*. – 1995. – 667 с. – Б ц.
4. Крип'якевич І. *Львівська Русь в першій половині XVI ст. : дослідження і матеріали* / І. Крип'якевич. – Львів, 1994.
5. Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. – 2-ге вид., перероблене та розшир / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
6. Крикун М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.* / М. Крикун. – Київ, 1992.
7. *Історія Львова в документах і матеріалах Збірник документів і матеріалів*. – Київ: Наукова думка, 1986.

### SUMMARY

The definition of number and analysis of historical types of country and urban settlements of Galychyna (Red Rus') as a part of Poland to Lublin union is realized in the article. Emphasized that the main peculiarity of settlements of Red Rus' was high per cent of royal (state) property for them. Crossing of settlements of Galychyna in private property was typical for the middle of the XVI-th century

**Key words:** Galychyna, starostvo, royal property, town, noble village, spiritual village.

### АННОТАЦІЯ

В статті здійснюється визначення численності та аналіз історических типів сільських та городських поселень Галичини (Червоної Русі) в складі Польши до Люблинської унії. Підкреслено, що самою главною особенністю поселень Червоної Русі был достаточнo високий процент королевської (государственной) собственности на них. Для поселень Галичини середини XVI ст. был характерен переход некоторых из них в частное владение.

**Ключевые слова:** Галичина, староство, королевское имение, город, шляхетское село, духовное село.